

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАПРЯМІВ ОСВІТЯНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА У ВИЩІЙ ШКОЛІ ОДЕСИ В 1920–30-Х РОКАХ

У статті вперше на базі значного масиву джерел узагальнено процес становлення і розвитку напрямів освітянського краєзнавства у вищій школі Одеси в 1920–30-х рр. Визначено основний осередок, лідерів, течії й напрями, періодизацію й специфіку, хиб.

Ключові слова: краєзнавство, навчальна дисципліна, вища школа, викладання, викладачі.

Всеохоплюючі процеси національно-культурного відродження в Україні супроводжуються зростанням інтересу не тільки до загальної історії держави, а й до минулого окремих її регіонів, всебічним дослідженням яких займається краєзнавство. З огляду на це підвищеної уваги науковців вимагають проблеми генезису всіх його напрямків досліджень (історичного, географічного, природничого тощо), зокрема вивчення особливостей становлення та розвитку такого важливого регіонального компоненту як освітянське краєзнавство. Саме генезис формування цього напрямку як загальнопедагогічного принципу, що істотно підвищує ефективність усього навчально-виховного процесу, допомагає засвоїти діалектику загального і особли-

вого, з'ясувати специфічні форми виявлення закономірностей розвитку в конкретних умовах певного регіону й посідає помітне місце в навчальному житті вищої школи, зокрема у підготовці майбутнього фахівця-педагога, всебічне вивчення яким рідного краю створює не тільки передумови для формування глибоких фахових знань, а й вивчення історії регіону, сприяння формуванню світогляду, моральних принципів та ідеалів, ознайомлення з навколишнім середовищем, виховання патріотизму, поєднування навчання з життям та отримання практичного досвіду [1].

Звернення до проблематики освітянського краєзнавства обумовлено і тим, що великий і цінний масив інформації, що залишився від створених

у ХХ ст. напрацювань, виявився недостатньо затребуваним в ХХІ ст. У чималій мірі це відноситься і до досвіду краєзнавства 1920-х рр., який в свою чергу формувався на основі робіт вчених-краєзнавців попереднього періоду. Не викликає сумніву, що завдання вивчення історії освітянського краєзнавства, відновлення й осмислення його теоретичних і методологічних підходів є об'єктивно зумовленим цілісним процесом, що вплинув на розвиток вітчизняної педагогічної думки, а здійснення ретроспективно-конструктивно-творчого аналізу генези та його результатів дають можливість для використання накопиченого досвіду у сучасній вищій школі.

В історії краєзнавчого руху в Україні в 1920-х рр. особливо цікава і різноманітна історія одеського краєзнавства, яке відповідно загальній спрямованості, виробленню форм і методів, ентузіазму його учасників стоїть в ряду найбільш активних [2]. У роботі краєзнавчих організацій Одеси 1920-х рр. виділялися три основних напрямки: культурно-історичне (вивчення різних галузей історичного знання — історії краю, етнографії, археології тощо), природно-історичне (вивчення природних особливостей, виробничих сил і економіки краю) і науково-просвітнє. Головну роль в краєзнавчому русі в Одесі на той час займала наукова інтелігенція: історики, працівники музеїв, студенти й викладачі вищої школи. Різноманіття їхніх інтересів зумовило багаторівневість організаційних форм краєзнавчих організацій та напрямків їх досліджень, основи яких були закладені вченими і краєзнавцями-аматорами ще в дореволюційні часи [3]. Отже, в 1920-і рр. продовжувався активний розвиток багатьох напрямків краєзнавства, але не було вироблено єдиного підходу до визначення його предмету, завдань, функцій, хоча суттєвим кроком у розумінні проблеми стало розширення меж цієї галузі знань, яка передбачала багатовекторність розвитку, в тому числі й освітянського краєзнавства.

Аналіз наукових робіт з даної проблеми свідчить про те, що тема «освітянське краєзнавство в Одесі» поки що не ставала предметом спеціального, цілісного теоретично-практичного дослідження. У зв'язку з чим метою даної розвідки є здійснення всебічно цілісного дослідження становлення та розвитку теорії і практики освітянського краєзнавства у вищій школі Одеси в 1920-ті рр., визначення його основних осередків, лідерів, течій і напрямів, періодизації і специфіки, хибив, категоріально-понятійного апарату та узагальнення й обґрунтування перспектив творчого використання цього досвіду у сучасній вищій школі.

У запропонованій статті означену тему розглянуто комплексно на базі значного масиву джерел. З огляду на постановочний характер проблеми, усі зазначені аспекти теми потребують більш детального вивчення.

На початку 1920-х рр. в УСРР була розгорнута активна робота з організації краєзнавства. Основні напрямки розвитку в цій галузі були визначені на I Всеросійській конференції краєзнавців (Москва, грудень 1921 р.), внаслідок якої почалось формування різноманітної і розгалуженої мережі організаційних структур на місцях. Її складовою частиною стали й провідні виші того часу — Інститути народної освіти (ІНО), вектори педагогічної діяльності яких мали також виразний краєзнавчий характер. Це пояснюється тим, що вони планувалися як педагогічні заклади, головним завданням яких було в стислий термін підготувати велику кількість кадрів для викладання в початкових і середніх навчальних закладах з метою ліквідації неписьменності та перевагою в їх навчальних планах предметів соціально-економічного циклу над технічними. Тому викладачі й студенти ІНО активно залучалися до краєзнавчої роботи, що вносило в підготовку майбутніх фахівців якісно новий елемент, поєднувало навчальну роботу з розгортанням наукових досліджень, вивчення й упорядкування архівів, організацію комплексних експедицій тощо [4].

Не виключенням став й Одеський інститут народної освіти (ОІНО, 1920–1930). Заснований внаслідок реформування системи вищої освіти УСРР 23 червня 1920 р., він став першочерговим спадкоємцем трансформованого навесні того ж року Новоросійського університету (1865–1920) та одним з попередників відновленого 1933 р. Одеського державного університету [5].

Цілком можна стверджувати, що в перші роки діяльності ОІНО краєзнавство як дисципліна була «розсіяна» у багатьох предметах інших галузей знання та перебувала в стані зародку. Аналізуючи навчальні програми 1920/21 академічного року для I курсу, затверджених Правлінням інституту 3 листопада 1920 р., деякі аспекти вивчення південного регіону УСРР знаходимо в програмах предметів: історія рідної мови (російської, української), географія, етнографія й етнологія, систематика і морфологія рослин, анатомія і фізіологія рослин, зоологія, біологія, історія рідного народу, історія культури, загальна історія [6]. Починаючи з 1922/23 навчального року, предмети, зміст яких включав відомості про південний край УСРР, переважно входили до навчального плану I курсу факультету політичної освіти (історія культури, історія України)

і факультету професійної освіти (етнографія й український фольклор, етнологія, етнографія України, історія України, історія Росії (XVIII і XIX ст.), історична географія України) [7]. Краєзнавчі аспекти у цих предметах розглядалися суто в контексті відповідних курсів. Хоча робота з розширення спектра предметів з краєзнавчим аспектом в ОІНО постійно продовжувалась. Так, 15 червня 1923 р. на засіданні факультетської комісії факультету професійної освіти на чолі з деканом професором М. Є. Слабченком було прийнято рішення про запрошення професора Є. П. Трифільєва для читання лекцій з курсу «Історія Одеси» [8]. Але ця ідея залишилась не реалізованою.

Вперше як окремий предмет «Краєзнавство» в ОІНО почали викладати в 1923/24 навчальному році. Курс лекцій професора В. Б. Лебедева було передбачено у навчальних планах I курсу факультету професійної освіти [9] і II курсу факультету соціального виховання [10] по 2 години на тиждень впродовж трьох триместрів. Відповідно на II і III курсах цих факультетів професор Г. Й. Потапенко проводив семінарські заняття та техніку викладання «Краєзнавства» (відповідно 4 і 2 години на тиждень впродовж трьох триместрів). Відшукати навчальну програму курсу не вдалось, що завадило встановити методологічні орієнтири, за якими відбувалось вивчення предмету. Хоча враховуючи специфіку викладачів (географія, природознавство), які вели цей курс, то цілком можна стверджувати, що домінантою предмету було природниче краєзнавство, а основним завданням вважалося показати краєзнавство як окремий базовий предмет шкільної географії та навчити майбутніх учителів викладання систематичного курсу географії в школі.

Наступного навчального року «Краєзнавство» було вилучено з навчальних планів обох факультетів. Ніяких документальних підтверджень цього факту поки нам встановити не вдалось, але на нашу думку, в першу чергу, це було пов'язано з зосередженням вивчення краєзнавства студентами в Гуртку краєзнавства при ОІНО, створеного в першому триместрі 1924/25 навчального року під керівництвом професора В. Б. Лебедева [11]. До його складу увійшло 37 студентів різних відділень і факультетів ОІНО. Діяльність Гуртка була спрямована в напрямку вивчення і дослідження природничого краєзнавства. Протягом року під час доповідей студентів розглядали теми з топографії, гідрографії, стратиграфії, географії, петрографії, геолого-

геоморфологічних ознак, фізико-географічної районізації. Розглядалися також питання про вплив ґрунтів і підґрунтів на розселення людства територією України, на утворення форм і фарб одягу та вплив на фольклор населення цих регіонів. Активно працювали члени Гуртка й в напрямку розвитку краєзнавчо-екскурсійної діяльності, яка все більше утверджувалась і впроваджувалась у навчальний процес вишів. Так, під час екскурсії на берег Чорного моря, було зібрано багато природничого матеріалу, який став основою для вивчення багатств краю. Отже, однією з форм навчання було проведення краєзнавчих екскурсій за місто, на море, в сусідні села, до історичних місць в контексті яких цілеспрямовано проводилася підготовка вчителів-краєзнавців.

Відсутність підручників і посібників з краєзнавства призвела до того, що, з метою більш ретельного вивчення цього курсу, члени Гуртка самостійно розробили мапу Одещини. Не маючи фінансової можливості видати мапу в літографованому зображенні, вони надрукували її на шапірографі. Незважаючи на не зовсім високу якість вона витримала два видання, які завдяки низькій ціні (8 копійок за примірник) розійшлися повними тиражами. На час літніх канікул і наступний навчальний рік члени Гуртка планували продовжити вивчення окремих районів Одещини, популяризувати ідеї краєзнавства серед широкого кола населення. Але планам членів Гуртка не судилося здійснитися.

Після проголошення на I Всеукраїнській конференції краєзнавства (Харків, травень 1925 р.) про вироблення оптимальних організаційних форм, надання методичної допомоги місцевим організаціям, налагодження обміну досвідом тощо [12] у розвитку краєзнавства як навчальної дисципліни вищої школи відбувся новий етап. Імпульсом для цього стала «Методична записка про організацію краєзнавчої роботи в ІНО та на Педкурсах» введена Методичним комітетом Головпрофосу НКО УСРР [13], в якій наголошувалось, що краєзнавство є «новим методом освітньої роботи» у зв'язку з чим зверталась увага на осередки краєзнавства, що вже існували при вишах, як на сучасні центри підготовки студентства до краєзнавчої роботи, закликаючи пошукати їх робітників допомогти діяльності цих осередків шляхом читання лекцій, створення семінарів тощо. Цікавий той факт, що термін «краєзнавство» в цьому контексті мав «свої спеціальні за-

вдання при комплексній системі навчання» в мережі початкової й середньої освіти. У зв'язку з чим наголошувалось, що в цих закладах краєзнавство становить не лише підготовчий курс географії, а вивчення особливостей місцевого краю, природи, соціально-економічних умов. З огляду на це елементи краєзнавства вводились до всіх циклів навчального плану (педагогічного, виробничого, суспільствознавчого) педагогічних вишів [14].

Сформульовані в резолюції принципи краєзнавчої роботи почали набувати нових форм розвитку в системі викладання краєзнавства в ОІНО. По-перше, 1926/27 навчального року було відновлено читання лекцій з курсу «Краєзнавства», який протягом наступних трьох років на всіх факультетах вів викладач М. Я. Фрам-Зуськін [15], а на курсах підвищення кваліфікації вчителів при ОІНО – викладач Е. Г. Оксман [16]. Введення цього курсу, незважаючи на те, що його домінантою залишалось природниче краєзнавство, мало велике значення для систематичної краєзнавчої підготовки студентів. Хибним моментом у започаткованому курсі залишалось те, що окремі теми краєзнавства продовжували вивчатися в межах інших курсів. Наприклад, у предметі «Історія України» для першого курсу факультету соціального виховання, розрахованого на два триместри, з 58 тем одна була присвячена виникненню міст на півдні України, зокрема Одесі [17]. У курсі з історії Росії для студентів третього курсу історичного відділення факультету професійної освіти розглядалися питання — «Колонізаційна праця російського уряду взагалі та Потьомкіна зокрема» і «Історія розвитку Одеси, як колонізаційного об'єкту» [18]. На IV курсі єврейського відділення факультету соціального виховання вівся «Біологічний практикум з краєзнавчим ухилом» [19]. Отже, досвід цього періоду свідчить, що в загальному курсі краєзнавства, або в суміжних курсах цієї галузі відбувалось обмеження використання місцевого матеріалу, яке призводило до уривчасті знань студентів стосовно рідного краю.

Згідно з резолюціями «Методичної записки» педагогічні предметні комісії факультетів ОІНО до навчальних програм ввели новий предмет — методика суспільствознавства, розробку програми та викладання якого було доручено професору В. І. Селінову [20]. Метою нового предмету було оволодіння майбутнім учителем методикою викладання всього комплексу гуманітарних предметів, в

основу якого було покладено краєзнавчий принцип, а однією з форм викладання – екскурсійний метод [21]. Отже, викладання основ і методики краєзнавства в ОІНО відбувалось відповідно навчальним програмам педагогічного і суспільствознавчого циклів навчального плану.

Важливою формою залучення студентів ОІНО до ознайомлення з предметом краєзнавства було проходження практики. Одними з провідників цього напрямку були професори Є. П. Трифільєв і М. Є. Слабченко, які влітку 1923 р. підготували і провели археологічні експедиції. Є. П. Трифільєв з метою «збільшити, поглибити інтерес студентів до археології й навчити техніці розкопок та почати систематичне наукове дослідження в археологічному відношенні спочатку близьких до Одеси місцевостей, а потім і всієї Одеської губернії» зі студентами археологічного й історичного відділень факультету професійної освіти провів розкопки курганів поблизу Одеси [22]. А М. Є. Слабченко для студентів I й II курсів факультету професійної освіти організував (на власні кошти) практично-теоретичну екскурсію до Ольвії, де на місцевості ознайомив їх з розташуванням античного полісу [23]. Археологічна практика надавала можливість студентам оволодіти певними навичками проведення розвідок, збирання та опрацювання матеріалу, безпосереднім ознайомленням з історією місцевого краю.

У розвитку цього напрямку спостерігалися й деякі хиби. Так, 5 листопада 1926 р. на засіданні Правління інституту розглядалось відношення Одеського істпарта (Комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії жовтневої революції та партії) від 30 жовтня про участь викладачів і студентів у розробленні матеріалів комісії. Пропозиція була визнана бажаною і доцільною та вирішено доручити профільним предметним комісіям це питання детально обговорити, а з другого триместру навчального року розробити конкретні плани, які мали б бути пов'язані з працею Істпарта та приступити до їх спільної розробки [24]. Після перемов до практичної діяльності справа не дійшла.

Помітним струменем в ознайомленні студентів ОІНО з деякими питаннями краєзнавства стали теми їх дипломних робіт. Так, студенти ліквідаційного курсу історичного і археологічного відділень до 1 жовтня 1925 р. захистили роботи: «Музеї м. Одеси, як місце для історичних екскурсій учнів профшкіл» (Ф. Ш. Співак), «Відділ Старо-Грецької культури Одеського Краєвого історично-археологічного му-

зею як матеріал для екскурсії з учнями профшкіл» (О. Б. Варнеке), «Одесский областной Историко-археологический музей, его история и современная организация» (Г. Б. Цомакіон) [25]. А студенти факультету соціального виховання Д. С. Ройтман і Р. Ц. Сігал 28 січня 1928 р. на засіданні факультетської комісії отримали оцінки «добре» за кандидатські роботи «Екскурсія в Істпарт підчас проробки 1905 р.» і «Екскурсія на цукрову фабрику в курсі суспільствознавства» [26]. Теми робіт свідчать, що одним з основних інтересів студентів у краєзнавчому напрямку був музейний аспект.

Розмаїття розвитку напрямів освітянського краєзнавства в ОІНО призвело до того, що його керівництво вирішило організувати навчально-допоміжну структуру цього профілю. 18 січня 1929 р. на засіданні Правління інституту з доповіддю про організацію етнографічного кабінету, його завдання і план роботи виступив професор Р. М. Волков [27]. Під час обговорення цього питання «констатуючи велике значення розгортання краєзнавчої роботи в ІНО, було визнано за доцільне організувати краєзнавчий кабінет», який під керівництвом Р. М. Волкова повинен був обслуговувати всі відділення і факультети інституту [28]. Але ця процедура затягнулася. Восени 1929 р. було підтверджено заснування краєзнавчого кабінету, який мав на меті обслуговувати викладання предметів краєзнавства й етнографії та допомагати студентам у проведенні краєзнавчої роботи [29], а 18 грудня 1929 р. на засіданні Правління ОІНО було прийнято рішення про відкриття етнографічного кабінету [30]. Отже, впродовж 1929 р. у наказах по інституту, з приводу відкриття кабінету для вивчення історії краю, зустрічаємо назву як «етнографічний», так і «краєзнавчий», а в одному з наказів згадуються дві назви одночасно [31]. На нашу думку це було пов'язано з не чітким розумінням адміністрації ОІНО функцій, завдання, змісту і методів краєзнавства як предмету в межах вишу та

з відсутністю фінансування для відкриття двох кабінетів одночасно, тому керівництво й вагалось, кабінет якого профілю саме відкривати.

На загальний процес розвитку краєзнавства як навчального предмету наприкінці 1920-х рр. негативно вплинули зовнішні чинники, які були пов'язані з політикою радянського керівництва звести краєзнавство до задоволення утилітарних, господарських і політичних потреб. Згідно з резолюцією Першого музейного з'їзду (1930 р.) краєзнавство отримало типову структуру, що включала три напрямки – природничий, історичний, соціалістичного будівництва. У результаті цього нові політичні умови та зміна методологічних орієнтирів позначилися й на краєзнавстві, якому у викладанні історії краю нав'язувалися соціально-економічні й суспільно-політичні аспекти. Соціально-економічні потреби держави та нове бачення партійного керівництва змісту педагогічних вищів призвели до того, що 1930 р. було реорганізовано ОІНО, а в його наступниках – Інститут професійної освіти й Інститут соціального виховання не викладався, а ні курс краєзнавства, а ні курс суспільствознавства.

Таким чином, впродовж 1920-х рр. у вищій школі Одеси, а саме ОІНО, завдяки самостійної активності й досвіду деяких представників викладацького складу відбувся процес становлення та розвитку освітянського краєзнавства, з першими паростками розгалуженої інфраструктури, що ґрунтувався на багатьох елементах навчально-методичних закладів. Незважаючи на певний позитив в цьому процесі треба відмітити деякі хиби, до яких слід віднести відсутність програми з загальною характеристикою інтегрованого навчального предмету, навчально-тематичного плану курсу, вимоги до рівня підготовки, браку спеціальної літератури. Взагалі не були визначені стратегічні пріоритети, що характеризували б специфіку змісту освітянського краєзнавства, організаційні та методичні аспекти цього процесу.

Джерела та література

1. Див.: Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін.; Відп. ред. П. Т. Тронько; АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 98.
2. Там само. – С. 27–28, 137, 174.
3. Див.: *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002. – 400 с.;

Попова Т. Н. Проблемно-дисциплінарна структура історических досліджень в Новоросійском университеті // Російские университеты в XVIII–XX веках. – Воронеж, 2004. – Вып. 7. – С. 30–49; *Музичко О.* Історичне краєзнавство в працях викладачів Одеського Новоросійського университету // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2006.

- № 3. – С. 222–224 та ін.
4. Див.: Історичне краєзнавство в Українській РСР... – С. 8–9, 98.
  5. Див.: *Левченко В. В.* Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – 428 с.
  6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 293, арк. 74.
  7. Там само. – Арк. 3–4, 12–15.
  8. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-1593, оп. 1, спр. 412, арк. 6.
  9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 349, арк. 139–140.
  10. ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 430, арк. 1–1 зв.
  11. *Танфильев Г. И.* Звіт про діяльність секції вивчення природних багатств // Вісник ОКК при ВУАН. – 1925. – Ч. 2–3. – С. 7–8; *Кожем'якин Ф.* Звіт про працю студентського гуртка Краєзнавства (при Одеському Інституті Народної Освіти) // Вісник ОКК при ВУАН. – 1925. – Ч. 2–3. – С. 9–10.
  12. Історичне краєзнавство в Українській РСР... – С. 9.
  13. Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР. – 1925. – Ч. 2. – С. 29–34.
  14. Там само. – С. 29–30.
  15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 168, арк. 11 зв.–12.
  16. *Левченко В. В.* Оксман Еммануїл Григорович // Одеські історики. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 268.
  17. ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 591, арк. 80.
  18. Там само, оп. 2, спр. 11, арк. 11–12.
  19. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4661, арк. 36.
  20. ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 583, арк. 8–9; оп. 2, спр. 11, арк. 28–29.
  21. ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 797, арк. 39–40; оп. 2, спр. 33, арк. 25–27.
  22. *Трифільєв Є.* Спроба активно-трудова проробки історії первісної культури в Одеському ІНО // Путь просвещения. – 1923. – № 7–8. – С. 166–172.
  23. *Заруба В.* Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 84.
  24. ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 585, арк. 21.
  25. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 629, арк. 11–12 зв.
  26. ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 660, арк. 24 зв.
  27. Там само, спр. 727, арк. 48.
  28. Там само, спр. 724, арк. 5.
  29. Там само, спр. 734, арк. 18–18 зв.
  30. Там само, спр. 794, арк. 3.
  31. Там само, спр. 724, арк. 113.

Валерій Левченко

Становление и развитие направлений образовательного краеведения в высшей школе Одессы в 1920–30-х годах

В статье впервые на базе значительного массива источников обобщено процесс становления и развития направлений краеведческого образования в высшей школе Одессы в 1920–30-х гг. Определено основной центр, лидеров, течения и направления, периодизация и специфика, недостатки.

Ключевые слова: краеведение, учебная дисциплина, высшая школа, преподавание, преподаватели.

Valeriy Levchenko

Formation and development of educational local history high school of Odessa in the 1920s and 30s

This article was first based on a significant array of sources, summarizes the process of formation and development of educational local history in high school in Odessa in 1920-30-ies. It is certain the basic center, leaders, current and a direction, a periodization and a specific character, lacks.

Key words: local history, school discipline, high school, teaching, teachers.

